

Birinin 58, digərinin 65 yaşı var. Deyirlər ki, yaş üstünə yaş gəldikcə, doğma torpağa qayıtmaq, qocalığı orda keçirmək istəyi daha da artır. Ötən ilin sonlarına qədər bu istək üçün dua edirmişlər, içlərində bir inam olub. Amma bu gün sevinirlər ki, torpaqları işğaldan azad edilib. Söhbət Xankəndi sakinləri olan Telman Məhərrəmov (58) və Famil Allahverdiyevdən (65) gedir. Bu sevinclərini bölüşmək üçün onları redaksiyamıza dəvət etdik, söhbətə isə lap əvvəldən başladım.

- Uşaqlıq illəriniz Xankəndidə keçib, yoxsa sonradan ora köçmüşdünüz?

Telman Məhərrəmov - 1963-cü ildə Xankəndi rayonunun Kosalar kəndində anadan olmuşam. 4-cü sınıfta oxuyanda, Xankəndinin özünə köçdü, orta təhsilimi orda aldım. Daha sonra Bakıda Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi İnstitutunda təhsil aldım, yəni Xankəndiyə qayıtdım, orda işlədim. Təhsilimi başa vurandan sonra məşqçi-müəllim, məktəbdə idman müəllimi işlədim. Son dövrlər isə eyni zamanda radioda diktor kimi çalışdım. Amma bu, çox qısa çəkdi. Söhbət zamanı bunun səbəbləri haqqında da danışaram.

Famil Allahverdiyev - Mənim atam, babam, babamın babası Xankəndidə anadan olub, orda yaşayıblar. Mən də orda dünyaya göz açmışam, orta və ali təhsilimi orda almışam, daha sonra elə orda Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi işləmişəm. Bu hadisələr 1988-ci ildə başladı. Ermənistanın gəlmiş ermənilərin təşkilatçılığı ilə Xankəndidə ermənilər Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan qoparılıb Ermənistanla verilməsi tələbi ilə icazəsiz mitinqlərə başladılar. İlk mitinq 13 fevral 1988-ci ildə təşkil olundu, sonra davam etdi və azərbaycanlılara qarşı Xankəndidə münasibət gəldikcə daha da ağırlaşdı. Sonra məcburən Bakıya gəldik.

- Mitinqlərdən öncə münasibətlər necə idi və dəyişiklik necə gəldi?

F.A. - Əvvəl Xankəndidə ermənilərlə münasibətlərimiz normal idi. Dostluq etmək, bir-birimizin evinə qonaq getmək, bayramlaşmaq və s. var idi. Amma bu hadisələr başlayandan sonra xoş münasibətimiz olan ermənilərin sifətləri döndü. Bizə qarşı çıxmayanı tək-tək olardı. Ancaq hadisələr başlayanda, hiss etdik ki, bizə qarşı bu vəhşiliyi etməyə çoxdan hazırlanmışlar.

T.M. - Nə qədər xoş münasibət olsa da, erməni xofu həmişə var idi. Deyək ki, bir azərbaycanlı küçədə gedəndə, bir az təklilik yərə düşsə, 3 erməni varsa və onun azərbaycanlı olduğunu bilirərsə, mütləq birləşib onu döyəcəkdilər. Düzdür, get-gəl var idi, dostluq edirdik, amma 1987-88-əndə sonra sifətləri azərbaycanlılara qarşı 180 olmasa da, 90 dərəcə döndü.

- Telman bəy, siz radioda diktor kimi çalışdığınızı, amma bunun qısa müddət davam etdiyini dediniz. Səbəb nə idi?

Xankəndidə o vaxt Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsi var idi. Televiziya yox idi, amma radio yayımlanırdı. 1988-ci ilin may ayında televiziya da açılmasını planlaşdırırdılar. Məni də televiziyanın Azərbaycan bölməsinə müsabiqə yolu ilə diktor qəbul etmişdilər. 6 ay radioda çalışdım. Televiziya yayıma başlayanda, mən də Azərbaycan bölməsində işləməli idim. Televiziya mayın 8-də yayıma başladı, amma bizə orda işləmək qismət olmadı. Mayın 6-da Azərbaycan bölməsini çağırıb dedilər ki, sizin şöbə ixtisara düşür. Dedim ki, yoldaş Qriqoryan, belə çıxır ki, Azərbaycanda azərbaycanca danışmaq olmaz? Dedi ki, siz necə istəyirsiniz elə fikirləşin, bizə Azərbaycan şöbəsi ehtiyac deyil, gedə bilərsiniz. Beləcə, bir-bir azərbaycanlıları işdən çıxardılar. Sonra iş tapmaq məsələsi problem oldu. Sentyabrın 18-də bütün şəhəri enerjiden ayırdılar, həmin gecə bütün Azərbaycan evlərinə hücumlar olundu. Bir ge-

cənin içində 68 ev yandırmışdılar. Bizim sağ qalmaqımızın səbəbi o idi ki, bir gün əvvəl evi Mingəçevir şəhərində erməni ilə dəyişmişdik, yəni Mənzil İstismar İdarəsində Xankəndidən çıxmışdıq. Mingəçevirə köçüb orda qeydiyyatata alınmalı idik. Onlar MİS-dən azərbaycanlıların evlərinin siyahısını götürüb bir-bir hücum edirmişlər. Ona görə, bizdən yan keçdi. Həmin gecə Kosalar kəndinə gəldik, orda qaldıq, hərbiçilərin köməyi ilə Ağdama gəldik, beləcə, Bakıya gəlib çıxdıq.

- Mitinqlərdən sonra azərbaycanlılara münasibətin dəyişdiyini dediniz. Bu, özünü nədə göstərirdi?

F.A. - Mağazaya gedirdin, çörək satmırdılar, yaxud üstünə tüpürüb verirdilər.

T.M. - O vaxt Azərbaycanın hər yerində yağ,ət, qənd və s. kimi ərzaq məhsulları talonla verilir. Talonu almaq üçün vəsiqənin nü-

- Bu, sizin ikinizin başına gələnlərdir. Bəs ümumilikdə nələri müşahidə edirsiniz?

F.A. - İmkan tapdıqca çox adamı döyürdülər, axşam olanda, azərbaycanlılar evdən çölə çıxıb bilmirdilər. Atamgili qonşusu 3 gün evində saxladı. Qadın rus idi, əri erməni. Deyirdilər ki, səs etməyin, ona görə çox yavaş danışmışlar. Ev sahibi də qorxurdu, çünki ermənilər bilsəydi ki, azərbaycanlıların evində saxlayan var, onlar üçün pis olardı. Həmin müddətdə qardaşımın körpə uşağı qorxusundan astadan danışmağa öyrəşmişdi. Sonra polislərin köməkliliyi ilə onlar ordan çıxdılar. Qardaşımın balaca uşağı sonra hələ uzun müddət astadan danışdı.

- Mitinqlərdən sonra iş problemi yaşayırsınız. Bəs ümumiyyətlə, sayca erməni çoxluğu olan Xankəndidə azərbaycanlıların iş tapmaq məsələsi necə idi?

məni kişi gəldi. Oturdu, baxdı-baxdı, əlini yeləyib dedi ki, erməni tarixdə iki dəfə qırılır, bir artanda, bir də artırdanda. Tarix elə getirib ki, bu ikisi bir vaxta düşüb. Deməli, qoca kişi milləti haqqında bu tarixi danışdı. Dedi ki, ermənilərin qırılacağı tarix gəlib.

- Artıq Xankəndiyə azərbaycanlıların qayıdacağı bildirilir. Ancaq yenə ermənilərlə bir yerdə yaşayış məsələsi var. Siz Xankəndidə yaşayıb, işləyibsiniz, Azərbaycan, erməni və rus dillərini bilirsiniz. Orda sizin kimi kadrlara yəqin ki, ehtiyac olacaq. Qayıtmaq, orda hansı formada işləmək fikriniz varmı?

T.M. - Xankəndidə yaşamış, erməni, rus və Azərbaycan dillərini bilən şəxslərə, orda, təbii ki, ehtiyac olacaq. Qarabağa qayıdış üçün əlimdən gələn köməyi əsirgəməyərəm. Xahiş edərdəm ki, bu nümayəndəliklərdən hansında-

30 ildən çoxdur Xankəndi həsrəti çəkən müəllimlər

“Çörək satmırdılar, yaxud üstünə tüpürüb verirdilər”

xəsini aparıb verirdin. Evdə neçə nəfərsinizsə, ona uyğun talon verilir. Hadisələr başlayanda, talonu almağa gətdim, dedi ki, sizin adınız siyahıda yoxdur. Dedim ki, bəs filankəsik, filan yerdə yaşayırdıq, ailədə filan nəfərlik. Dedi ki, yox, tanımıram, verə bilmərəm. Həmin vaxt qonşumuz erməni də orda idi, Dedim ki, qonşumuzdur, o təsdiq edər, burda yaşayırdıq və s. Erməni qonşumuz dedi ki, mən sizi tanımıram. Bu cür addımlar atırdılar. Bu sadaladıqlarımız sifət ermənilərə xas xüsusiyyətlərdir. Həqiqətən də biz məcbur qalıb ordan çıxdıq. Yaşayış üçün işləməlisən ki, evə azuqə alsan. İş yox idi, 6 ay işsiz qaldım. Talonu verməyəndən, işimiz də olmayandan sonra orda nə ilə dolanmalı idik? O vaxt işdən çıxarılan televiziya işçiləri yığılıb Mərkəzi Komitədə təbliğat və təşviqat şöbəsinin müdiri Əfrand Daşdəmirovun qəbuluna gətdik. Dedi ki, bizi işdən çıxarıblar, Azərbaycanda öz dilimizdə danışa bilmirik. Dedi ki, bizim gücümüz yoxdur, dözdün, dövlət çalışır. Amma heç nə görmədik.

F.A. - Bir müddət Nizami adına 4 nömrəli məktəbdə müəllim işlədim, sonra başqa bir məktəbə keçdim. Növbəti dəfə 1986-cı ildə Şuşa kənd məktəbində işə düzəldim. Erməni sektorunda oxuyan uşaqlara Azərbaycan dili dərsi deyirdim. Yolum uzaq idi, amma heç bir problemim olmurdu, tanıyırdılar, münasibətimiz var idi deyər, kəndə gedəndə də, gələndə də maşına götürürdülər. Bu hadisələr başlayandan sonra hər gün məni aparıb-gətirən adamlar daha maşın saxlamadılar. Bir müddət çox əziyyətə gətdim. Sonra dedilər ki, Azərbaycan dilini öyrənmək istəmirik, kitabları yığırdılar.

Sonra SSRİ prokurorunun istintaq qrupu var idi, orda tərcüməçi işi tapdım. Son vaxtlara qədər orda işlədim. Müstəntiqlərlə bərabər evlərə silah axtarışına gətdim. Deyirdilər ki, bizi bu göstərir. Bir dəfə evə hücum etdilər, Şuşadakı azərbaycanlı polisler uşaqları adyala büküb bizi gecə ilə çıxardılar. Sentyabrın 18-i evlər yandırıldı, səhəri gün mən bunların əlinə düşdüm. Məni çox pis döydülər. Qarqar çayına özümü güclə atdım, meşəyə tərəf qaçdım, dedim Malibəyli kəndinə keçim. Ayaqqabımın biri var, biri yox, paltarlar cırıq, elə bildim tələm-tələmə dəsmalla silirdim ki, baxdım başım tamam qandı. Heç nə hiss etmirdim. Malibəyli yoluna çatanda, huşumu itirmişəm, ilkin tibbi yardım göstərilib meşə yolu ilə Xocalıya, ordan da Ağdama gətiriblər, 2 ay yarım orda cərrahiyyədə yatdım, sonra Bakıya gəldim.

F.A. - Tullantıları daşıyan, küçələri təmizləyən və s. işlərdə azərbaycanlılar idi. Bütün vəzifələrdə birinci şəxs ermənilər idi, ikinci ruslar. Əvvəllər üçüncü katib azərbaycanlı olub, sonra onu da yığırdılar. Azərbaycanlı təlimatçı gələrdi. Vilayət İcraiyyə komitəsində işləyən müavin azərbaycanlı idi. Qalan yerlərdə bütün vəzifələrdə ermənilər çalışırdı.

T.M. - Düzdür, bəzən deyirik ki, normal münasibətdə olmuşuq, bir yerdə yaşamışıq və s. Amma onlar əvvəldən azərbaycanlılara qarşı kinli yanaşırdılar. 1967-ci ildə ermənilər bir erməni qızı öldürüb azərbaycanlıların üstünə atmışdılar. İş kəsiləndə, dustaq maşınını aşırıb həmin günahlandırılan azərbaycanlıları diri-diri yandırdılar. Sonra məlum oldu ki, azərbaycanlıların öldürdüyü erməni o idi.

F.A. - Hansı azərbaycanlı diribaş, aktiv idi, onu ya şərəyib tutardılar, ya qəzaya salardılar, ya da orda süni çimərlik var idi, orda boğdurub öldürürdülər, sonra da deyirdilər ki, boğulub ölüb. Yaxşı işləyən azərbaycanlı bir polis var idi, onu çimərlikdə boğub öldürdülər, adını da qoydular ki, boğulub.

- Həm də ermənilərlə bir yerdə işləyibsiniz, bir kollektivdə olubsunuz. İş mühitində münasibətlər necə idi?

T.M. - Ziyallıları kinlərini, mənfi münasibətlərini bir o qədər də bürüzə vermirdilər. Guya demokratik olduqlarını göstərmək üçün müəyyən şərait də yaradırdılar. "Biz dostluq, qardaşlıq, istəyimiz Ermənistanla, öz soy-kökümüzle birləşməkdir" adı ilə bizə olan haqqı münasibətlərini bürüzə vermirdilər. Ziyallıları belə deyirdi. Təbəqə-təbəqə aşağı endikcə, həyat çətinləşirdi, əsil üzleri ortaya çıxırdı. Belə söz var ki, itlə dostluq et, amma heç vaxt çomağı yere qoyma.

- Biz çomağı yere qoymuşduq?

T.M. - Belə çıxır ki, bəli. Onlar güclənmişdi, biz təklənmişdik. Bu, orda yaşayan yerli sadə azərbaycanlı xalqın günahı, yaxud onların gücü səviyyəsində deyildi. Orda dövlət gücü, indi Prezidentimizin dediyi kimi, demir yumruq lazım idi.

F.A. - Biz onlara inanırdıq. Deyirdilər ki, biz qardaşdıq. İnandığımız üçün o ayrı-seçkililiyi aparmırdıq.

T.M. - 1988-ci ilin fevralında mitinqlər başladı. Əvvəllər mitinqlər sakit keçirdi. Mitinqlər mən işlədiyim idman məktəbinin yaxınlığında idi. Bir dəfə dostum Şamil müəllimlə onların mitinqini izləməyə gətdik. Bir həftə idi ki, mitinqlər başlamışdı. 90 yaşlarında bir qoca er-

sa mənə yüngül bir iş verilsin. Bundan çox şad olaram, Qarabağma qovuşaram. Orda evim yoxdur, çünki o vaxt Mingəçevirdə evlə dəyişmişdik. Evim olmasa da, gedərəm, görərəm, orda çalışaram. Mümkün olarsa, ev də təşkil olunarsa, qalan ömrümü, qocalığımı orda keçirib orda yaşayıb, orda ölərəm.

Bəzən deyirlər ki, bu qədər şəhid verməmiş, köçkün düşəndə, bizə o cür vəhşiliklər ediblər, bunların müqabilində sən hansı üzle qayıdıb onlarla bir yerdə yaşamaq, işləmək istəyirsən? Deyirəm ki, mən burda da müəlliməm, orda da müəllim işləyəcəyəm. Qınayırlar ki, yəni gedib erməni uşağına dərs keçəcəksən? Bir yandan bu ağrı-acını, narahatlıqları başa düşürəm, digər tərəfdən... Hələ torpaqlar alınmamışdı, deyirdilər ki, Qarabağ alınsa, geri qayıdarsınız? Deyirdim ki, ora "Cənnət Qarabağ" adlandırılır. Əgər ora cənnətdirsə, niyə cənnətdən imtina etməliyəm? Əlbəttə, gedərəm. Lakin burda bir "əmma" da var. Orda ermənilər sayca çoxluq təşkil etsə, biz nə qədər vətənpərvər, nə qədər igid, döyüşçü ruhuna sahib olsaq da, ora qayıtmaq mümkün deyil.

Say üstünlüyümüz təmin olunmasa, orda yaşamaq qeyri-mümkündür. Heç olmasa, 50-50-yə olmalıdır.

F.A. - Gündüz yaşamaq olar, polis nəzarət edəcək. Amma gecə... Gecə çörək almağa rahat gedə bilməyəcəksən. Çünki sənə vəhşilikləri edən düşmən yenə arxandadır.

T.M. - O vaxt çörəyi tüpürüb verirdilər, çünki çoxluq onlarda idi. Amma bərabər sayda olsaq, onlar o qələti edə bilməzlər. Torpağımız üçün burumumuzun ucu göynəyir.

F.M. - Amma biz torpaqlarımıza qayıtmaq istəyirik. Mənim övladların 40 yaşlarında idilər, hazırda Almaniyada yaşayırlar. Deyirlər ki Xankəndiyə qayıdış olan kimi gəlib orda yaşayacağıq.

- Həm doğma torpaqdır, həm də gözəl yerdir...

T.M. - O vaxt Xankəndidə bir nəfər əsgərliyə getmişdi, 2 illik hərbi xidmətini tamamlayıb qayıdanda, yerdən əli ilə torpağı ovucalayıb yedi. İkicə il torpağından kənarda yaşamışdı, amma o qədər darıxmışdı. Biz 32 ildir ki, vətəndən uzaqdayıq. Görün o həsrət nə qədərdir. Gözəlliyi də öz yerində. Hər fəsilə ayrı cür gözəl olurdu.